

3.5 Фразеологічна репрезентація емоцій людини у сучасній українській мові (на матеріалі словника фразеологізмів української мови)

Розвиток сучасної лінгвістики позначився розвитком досліджень людського фактору у мові, а також інтересом до емоційної сфери людини. Особливої актуальності набуває вивчення емотивності, пов'язаної з мовним вираженням почуттів та емоцій людини, а також з рефлексією останніх у мовному просторі. У зв'язку з цим логічним є звернення до опису та аналізу ролі емотивності у процесі творення фразеологічних одиниць, які, завдяки потужному емотивному компоненту, можна вважати ядром лінгвістики емоцій. Фразеологічна система характеризується значною кількістю та різноманітністю сталих висловів на позначення емоційних станів і переживань людини. На думку Є. М. Верещагіна та В. Г. Костомарова, фразеологічні одиниці формуються особливий рівень мови: рівень фразеологічних (чи сталих) одиниць. Саме цей рівень мовної системи, поряд із лексичним, найбільше пов'язаний з культурою та менталітетом нації, оскільки саме фразеологія характеризує людину, її почуття, емоційний стан та виражає увесь спектр людських емоцій, переживань та почуттів (1990). Емотивні фразеологізми виступають носіями образного значення, можуть характеризувати інтенсивність емоційних станів, виражають специфіку національного сприйняття дійсності окремим соціумом.

Дослідженням проблеми емоційної семантики присвячено праці таких лінгвістів, як П. Екман, Ю. Д. Апресян, А. Вежбицька, В. Н.Телія, С. Г. Воркачов, М. В. Гамзюк, А. А. Залізняк, В. І. Кононенко, Н.Ф. Грозан, М.І. Лазаріді , П. О. Селігей, В. А. Тесля О. Г. Лозинська , С. А. Торба, О. В. Трофімова, Ю. Ф. Прадід, І. Кушнір, О. О. Селіванова, В. Станкевич-Іванова та інші.

Існує велика кількість класифікацій емоцій у психологічній та лінгвістичній науковій літературі. Наприклад, можемо відзначити класифікації К.Ізарда, П.Екмана, Є.П.Ільїна, В.І.Шаховського, Б.І.Додонова, П.К.Анохіна та інших вчених. Однак загальноприйнятої класифікації не існує. У своєму дослідженні ми

спиратимемося на класифікації К.Ізарда, П.Екмана та українського лінгвіста Ю.Ф.Прадіда (Изард, 2000; Изард, 2008; Ekman, Scherer, 1982; Прадид, 1994).

Матеріалом для дослідження слугував «Словнику фразеологізмів української мови» (2003), який містить загалом 7922 фразеологічні одиниці. Саме з цього словника ми вичленили фразеологізми, що позначають емоції людини. Наше дослідження покликане дослідити особливості репрезентації емоцій людини засобами української фразеології.

Всього у «Словнику фразеологізмів української мови» (2003) було виділено 611 фразеологічних об'єктивацій емоційних станів людини.

Аналіз матеріалів «Словника фразеологізмів української мови» показав, що серед виявлених фразеологічних одиниць, які виражають емоційні стани, домінують деструктивні емоції гніву та люті (сюди ж відносимо злість, незадоволення, обурення) (152 об'єктивації), тривоги, хвилювання, переживання (101 об'єктивація), страху, переляку (67 об'єктивацій), страждання, муки (65 об'єктивацій), відчаю, розпачу, безвиході, досади (42 об'єктивацій). Крім зазначених базових емоцій у словнику достатня кількість фразеологічних одиниць, які позначають задоволення, радість (36 об'єктивацій), захоплення, інтерес (35 об'єктивацій), подив, здивування (26 об'єктивацій), сором (25 об'єктивацій), любов, пристрасть (25 об'єктивацій), сум, печаль, тугу (21 об'єктивація), і, насамкінець, огиду, відразу, зневагу, презирство (16 об'єктивацій).

Аналіз «Словника фразеологізмів української мови» демонструє, що емотивні фраземи української мови позначають як негативні, так і позитивні емоційні стани.

Дослідники відзначають, що негативні емоції потужніші за позитивні. Саме тому мовні засоби вираження негативних емоцій багатші та різноманітніші. Цей факт підтверджено як медичними та психологічними даними, так і мовними, оскільки суспільне життя та людські почуття знаходять своє пряме відображення у мові, зокрема, у таких мовних одиницях, як слова та фразеологізми. Можемо відзначити, що у словнику представлено 7 негативних емоційних проявів (гнів,

лють; тривога, хвилювання, переживання; страх, переляк; відчай, розпач, безвихідь, досада; сум, печаль, туга; огида, відраза) і нараховують лише 3 позитивні емоційні стани людини (задоволення, радість; захоплення, інтерес; любов, пристрасть), а також фразеологізми, що виражають амбівалентну емоцію здивування.

Лідером у «Словнику фразеологізмів української мови» є емоція гніву, люті, злості, незадоволення та обурення. Ця емоція об'єктивується найбільшою кількістю фразеологічних одиниць в словнику. Емоційний стан гніву та люті представлено такими українськими фразеологізмами: блиснути очима, вергати (кидати) громи, виводити/ вивести із рівноваги, виводити/ вивести з себе, виливати/ вилити жовч, все кипить всередині, бодай тебе взяла лиха година, хай (нехай) воно/він, вона [ясним вогнем (полум'ям)] горить/ згорить (загориться), грати на нервах, аж вогню давати, давати/ дати волю серцю, держати камінь за пазухою, дивитися бісом, вогнем (полум'ям, пеклом) дихати, кипить (закипає) душа (серце), (аж) іскри з очей сиплються (летять, скачуть), бісів син, вражий син, [аж] сипати вогнем, сипати іскрами [з очей], скреготати зубами, як (мов, ніби) скупали в окропі тощо.

Тривога, хвилювання та переживання представлено у словнику такими фразеологізмами, як боліти душею, брати/ взяти за душу (за серце), брати/ взяти за живе, брати/взяти (прийняти) (близько) до серця, брати/ хапати/ взяти за серце (за душу), братися/ хапатися/ вхопитися за голову, аж за голову взятися, душу вибирати, вивертати/ вивернути душу, аж у землю вкипіти, як громом вражений, вrostи в землю, як на [гарячій] вугіллі, як на вулкані, гадюка (гадина) ссе коло серця, до глибини душі (серця), як на голках (на шпильках, на колючках, на терню) сидіти, стояти, почувати, де (куди) дівати/ діти (подіти) себе, доходити/ дійти до серця (до душі), дух займається (забивається, запинається), душа (серце) не на місці, [аж] снігом сипле за шкуру, скаламутити всю душу (нутро), скапувати кров'ю, слова застряють (застигають) в горлі (у грудях), [як (мов, ніби)] скам'яніти (на місці), скапувати кров'ю, як (мов, ніби) скапувати свічкою, скрутитися, як муха на окропі, слова застрягають в горлі (у грудях) та багато інших.

Одна з базових емоцій страху, переляку ілюструється у словнику фразеологічними одиницями типу бере на дрижаки, бере з-за плечей, боятися своєї тіні, і духу боятися, вбирати/ втягнути голову в плечі, вибивати зубами чечітку (третяка), волос/волосся дибом встає, [аж] волосся піднімається, вrostи в землю, все (щось) обривається/ обірвалося всередині (в грудях) дзвонити зубами, дрижаки пробирають, дрижаки пробігають по спині (по шкірі, по тілу), дрож пробігає по спині (по тілу, поза спиною), дух у п'яти ховається, душа в п'яти тікає (опускається, ховається), мишача душа, заяча душа, [аж] снігом сипле за шкіру, [аж] морозом сипнуло [за (поза) спиною (шкірою), по спині] та інші.

Емоційний стан страждання, муки, горя виражається в аналізованому словнику за допомогою фразеологізмів не бачити світу/ білого/ Божого, виймати/ вийняти душу (серце), вимотувати жили, вимотувати (всю) душу, випити гірку (повну) чашу/ повний ківш (лиха) [до краю, до дна], виточити сльози з очей, витрясти душу, терновий вінок, як у вогні, вражати [в саме] серце, хоч під греблю, дорога, вкрита (устелена) тернами, душа болить, душа перетліла (перемліла), душа обливається кров'ю, душа рветься, скніти душею, спопеляти серце та інших одиниць.

Відчай, розпач, досада, безвихідь втілюються в українських фразеологізмах хоч лобом (головою) бийся, битися/ бити [себе] об поли [руками], битися головою об стіни, братися/ хапатися за голову, хоч з шапки вбийся, аж за голову взялися, хоч вовком вий, вішати/ повісити носа (ніс), хоч у воду/ хоч у воду скачи, бідна голівонька, на голову, дідько б тебе взяв/ забрав, дій його знає, сісти на міліну, сісти, як рак на міліні, хоч у воду скачи тощо.

У «Словнику фразеологізмів української мови» репрезентовано фразеологічні одиниці української мови, що оформлюють такі базові емоції, як задоволення, радість, захоплення, інтерес, подив, здивування, любов, пристрасть, сором, сум, печаль, туга, а також огида, відраза, зневага, презирство.

Наведемо деякі приклади. Отже, позитивний емоційний стан задоволення та радості описано за допомогою таких фразеологізмів, як, наприклад, бісики грають в очах, блиснути очима (оком), вибрикувати гопки, все співає, [аж] душа (серце)

радіє (радується), від [усієї] душі, з відкритою душею, залоскотало коло серця, [аж] іскорки в очах замиготіли, скільки літ, скільки зим! тощо.

Базова амбівалентна емоція подиву, здивування, що може передавати як позитивні, так і негативні емоційні прояви, об'єктивується в словнику фразеологічними одиницями як баран (теля, козел) на нові ворота/ дивитися, втелюється, витріщатися, битися/ бити [себе] об поли руками, брови полізли на лоба, братися/ хапатися/ вхопитися за голову, де [ж] таки (пак, це, таке) видано, витріщити / вивалити, вирячити, вилупити та ін. очі (баньки), відбирати (віднімати) мову, не взяв ворог (враг), великим (дивним) дивом, дідько б тебе взяв/ забрав тощо.

Кохання та пристрасть представлено у словнику такими фразеологізмами, як відкривати/ розкривати душу (серце), віддавати серце, [і] за вуха не відтягнеш, вкладати серце, дама серця, душа (серце) пристало, як свою душу, запаморочити голову, закрутили світ, схилити серце тощо.

Емоція сорому виражається за допомогою фразеологічних одиниць вбирати/ втягувати голову в плечі, згоряти від (з) сорому, не знати, куди дівати/ подіти очі [від сорому], не знати, на який стілець сісти тощо.

Сум, печаль та туга втілюються за допомогою таких українських фразеологізмів, як битися як горлиця, аж за голову взятися, душа несе тягар, душа перетліла (перемліла), душа огортається (проймається) жалем (тугою), гірко на серці (на душі), як (мов, ніби) скупаний у мертвій воді, сором їсть очі та ін.

Емоційний стан людини, яка відчуває огиду, відразу, зневагу та презирство, знаходить своє утілення у фразеологізмах [аж] з душі верне, вивертати нутрощі (нутро, кишки), і глянути гидко, щоб [тобі] дихати не дало, чорне діло, чорна справа, душа (серце) перевертається тощо.

Емотивні фраземи, що демонструють емоцію гніву, люті, злості, незадоволення та обурення мають такі стрижневі компоненти, як очі, громи, жовч, полум'я, вогонь, серце, душа, іскри, син, зуби. В центрі фразеологізмів на позначення тривоги, хвилювання та переживання домінують компоненти душа, серце, голова, нутро. Емоцію страху, переляку оформлюють фразеологізми,

базовими компонентами яких є зуби, дрижаки/ дрож, волосся, душа/ дух, спина/ шкіра, мороз. Емоційний стан страждання, муки, горя представлено фразеологізмами з центральними компонентами душа, сльози, серце. Ще одну з частотних емоцій – емоцію відчаю, розпачу, досади, безвиході – об'єктивують фраземи з компонентами голова, ніс, вода. Емоційні стани суму, печалі, туги, а також огиди, відрази оформлюються фраземами, в центрі яких знаходяться компоненти душа/дух і серце.

Аналіз матеріалів «Словника фразеологізмів української мови» показав, що найчастотнішими компонентами для усіх емотивних фразеологічних одиниць є компоненти «душа»/ «нутро» та «серце», оскільки вони входять до складу фразем, що описують різні емоції, а саме: гнів, лють, злість, незадоволення; тривога, хвилювання, переживання; страх, переляк; страждання, мука, горе; а також відчай, розпач, досада, безвихідь. Зауважимо, що компоненти «душа» та «серце» є центральними також для фразеологізмів, що виражають позитивні емоційні стани задоволення та радості, а також кохання та пристрасі. Компонентний аналіз емотивних фразеологізмів дозволяє стверджувати, що серце зосереджує в собі людські почуття та переживання, а душа являє собою внутрішній психічний світ людини, наповнений почуттями, переживаннями та настроями.

Результати дослідження фразеологічних одиниць у «Словнику фразеологізмів української мови» свідчать про те, що емоції змушують рухатися усе тіло людини. Цей факт підтверджується наявністю у складі емотивних фразем різноманітних дієслів та стрижневих компонентів. Наведемо приклади дієслів, що входять до складу емоційних фразеологізмів: блиснути, кидати, кипить, горить, дивитися, дихати, сипати, скреготати, брати/ братися, хапати/ хапатися, вивертати, вrostи, скаламутити, скапувати, боятися, ховатися, вибивати, бачити, вийняти, вимотувати, виточити, витрясти душу, вражати боліти, обливатися, рватися, скніти, битися, вити, скакати, співати, радіти, грати, витріщити / вивалити, вирячити, вилупити, відкривати/ розкривати запаморочити, закрутили, вбирати/ втягувати, згоряти, сісти, нести, перетліти тощо.

Емоційність та оціночність української фразеології підсилюється наявністю у складі фразеологічних одиниць конотативних слів, зокрема, дієслів та іменників. Наприклад, втелюється, витріщатися, вивалити, вирячити, вилупити, вибрикувати; баньки, враг, гадина, голівонька, дідько тощо.

Емотивні фразеологізми часто мають у своєму складі підсилювальні частки (аж, буквально, все, навіть, просто, прямо тощо) і займенники (весь, самий, такий), які виконують експресивну функцію: [аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть), [аж] за голову взятися, [аж] снігом сипле за шкуру, скаламутити всю душу (нутро), вимотувати жили, вимотувати (всю) душу, вражати [в саме] серце, де [ж] таки (пак, це, таке) видано, скаламутити (всю) душу (нутро) тощо.

Аналіз емотивних фразеологізмів показав, що обурення, роздратування, відчай, ненависть можна озвучити у формі гнівної лайки, виразів із побажанням негараздів чи смерті, тобто за допомогою прокляття. На підтвердження цієї думки наведемо такі приклади: бодай тебе взяла лиха година, хай (нехай) воно/він, вона [ясним вогнем (полум'ям)] горить/ згорить (загориться), бісів син, вражий син, дідько б тебе взяв/ забрав, щоб [тобі] дихати не дало, трясця його матері тощо.

Досліджуючи емотивні фраземи української мови, слід окреслити випадки, коли один і той самий фразеологізм використовується для характеристики різних (іноді полярних) емоційних станів. У таких випадках можна говорити про дифузність семантики фразеологізма. Наприклад, фразеологізми битися/ бити [себе] об поли [руками], братися/ хапатися/ вхопитися за голову, аж за голову взятися описують одночасно емоційні стани розпачу, обурення та здивування; фразеологізм блиснути очима (оком) виражає полярні емоції злості та радості; фразеологізм брати (приймати) близько до (свого) серця означає і переживання, і інтерес; емоційні стани страху та сорому представлено фразеологізмом вбирати/ втягувати голову в плечі; фразеологізм відбирати (віднімати) мову виражає цілий спектр емоцій: здивування, хвилювання, переляк, гнів; страх, гнів та подив ілюструє фразеологізм волос (волосся) дибом/ дубом, дуба стає; емоційний стан хвилювання і страху описує фразеологізм вроси в землю; емотивний фразеологізм хоч під греблю слугує для виразу емоцій досади, страждання,

відчаю, безвиході; фразеологізм дивитися косо (киво, боком) описує емоційні стани незадоволення та відрази, а фразеологізм дідько б тебе взяв охоплює полярні емоції обурення, невдоволення, досади, здивування та захоплення.

Емотивні фразеологічні одиниці у «Словнику фразеологізмів української мови» демонструють здатність утворювати антонімічні пари на позначення опозиційних емоційних станів та почуттів людини. Зокрема, цей факт стосується емоцій гніву, страху, хвилювання, переживання, задоволення, радості і сорому. Наведемо деякі приклади до поданих вище фразеологізмів. Фразеологізм таких (уже) бачив/ бачили уживається у значенні «не боюся, не страшно», фразеологізм відлягло (відійшло) від серця (від душі) – «хто-небудь відчув полегшення, спокій, перестав хвилюватися тривожитися», фразеологізм відтанути/ відійти серцем (душею) використовується в значенні «перестати сердитися, гніватися, ображатися», фразеологізм хай (нехай, бодай) йому всячина означає «не боятися, не лякатися», фразеологізм відкрито глянути у вічі передає значення «не соромитися».

Емотивні фразеологізми виражають душевні стани людини та торкаються глибинних пластів свідомості людини і цілої нації. Цей факт ілюструється зв'язком емотивних фразеологізмів з архетиповими символами першоелементів буття. Саме фразеологічні одиниці, що виражають гнів, пристрасть, кохання, відчай, муку, страждання, сум, печаль, страх своєю структурою демонструють архетиповий зв'язок людини та природи, людини і стихій. Так, наприклад, стійкі сполуки, що об'єктивують емоцію суму, печалі, відчаю пов'язані зі стихією води (наприклад, скупаний у мертвій воді, хоч у воду скачи, сісти на мілину), фразеологізми, що виражають гнів, лють, пристрасть, кохання, задоволення – зі стихією вогню (наприклад, все кипить всередині, вогнем дихати, сипати вогнем, кипить (закипає) душа (серце)), а фразеологізми, які позначають тривогу, страх, страждання демонструють символічний зв'язок як з вогнем, так і з водою (наприклад, як громом вражений, скапувати кров'ю, скапувати свічкою, [аж] снігом сипле за шкуру, [аж] морозом сипонуло, виточити сльози з очей, як у вогні, перетліла душа, спопелити серце). Цю теорію ми розвивали у одній зі своїх

наукових праць (Ковтун, 2008). Крім того, особливості символічних значень першоелементів буття детально описано у інших наших публікаціях (Ковтун, 2002, 2003, 2004, 2005).

Отже, «Словник фразеологізмів української мови» демонструє широкий спектр людських емоцій. Ось вони: гнів та лють (сюди ж відносимо злість, незадоволення, обурення) (152 ФО), тривога, хвилювання, переживання (101 ФО), страх, переляк (67 ФО), страждання, мука (65 ФО), відчай, розпач, безвихідь, досада (42 ФО), задоволення, радість (36 ФО), захоплення, інтерес (35 ФО), подив, здивування (26 ФО), сором (25 ФО), любов, пристрасть (25 ФО), сум, печаль, туга (21 ФО), огида, відраза, зневага, презирство (16 ФО).

Домінують негативні емоційні прояви (гнів, лють; тривога, хвилювання, переживання; страх, переляк; відчай, розпач, безвихідь, досада; сум, печаль, туга; огида, відраза), а також амбівалентна емоція здивування. З-поміж позитивних емоційних станів людини засобами фразеології виражено задоволення, радість, захоплення, інтерес та любов, пристрасть.

Найчастотнішими компонентами для усіх емотивних фразеологічних одиниць є компоненти «душа»/ «нутро» та «серце», оскільки вони входять до складу фразем, що описують як негативні, так і позитивні емоції. Емоційність, експресивність та оціночність української фразеології підсилюється наявністю у складі фразеологічних одиниць конотативних слів, підсилювальних часток або займенників, а також виразів-проклять.

Аналіз «Словника фразеологізмів української мови» показав, що українським фразеологізмам притаманна дифузність семантики. Йдеться про випадки, коли один і той самий фразеологізм використовується для характеристики різних емоційних станів. Крім того, емотивні фраземи демонструють стійкий зв'язок з символікою першоелементів буття, зокрема, з водою та вогнем.